

Саух Петро Юрійович,

*доктор філософських наук, професор,
академік-секретар Відділення вищої освіти НАПН України
член-кореспондент НАПН України,
головний науковий співробітник
відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки НАПН України*

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС

ПРОБЛЕМИ ПАРАЛЕЛЬНИХ СВІТІВ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ

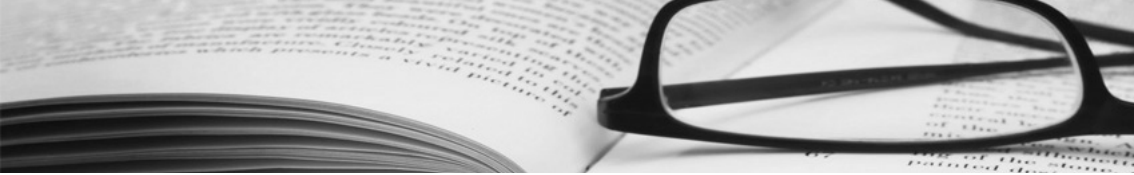
Анотація. На основі аналізу сучасного освітнього процесу виявлено причини розбалансованості навчання і виховання, які мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Показано, що сьогодні в цьому контексті існує явний дефіцит серйозної філософії освіти і якісно нових методологій, спроможних подолати демаркацію навчання і виховання. Доведено, що вирішити проблему цілісності навчально-виховного процесу важливо на основі синергійного тренду спеціально організованого «едукативного середовища» на зразок давньогрецького світоглядного ідеалу «пайдейя», який поєднував виховання, навчання, включеність людини у весь комплекс культури й природи, і лише через цю включеність «виходив» на освіченість.

Ключові слова: освітній процес, освіта, виховання, навчання, «пайдейя», амерологічна педагогіка, життєва мудрість.

Освіту в Україні в преамбулі Закону України «Про освіту» визначено «основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного суспільними цінностями і культурою, та держави» [1]. Подібні акценти розставляє й національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, яка визначає, що освіта має орієнтуватись на особистість, бути демократичною, конкурентоспроможною у світовому освітньому просторі. Ґрунтуючись на ідеї національного державотворення, вона має бути зосереджена

на ствердженні національних інтересів, здійснюватися протягом життя, відповідати інтересам особистості й суспільства, бути стратегічно-бездоганною. Як свідчать міжнародні експерти, вітчизняна освітянська стратегія відповідає вимогам часу, сучасним і перспективним європейським і світовим освітнім стандартам і тенденціям їх розвитку. Здавалось би, за умови її реалізації ми не мали б стикатися з тими проблемами, які турбують сьогодні кожного з нас. Йдеться не лише про низький рівень якості освіти, а й про виховання молоді, що перестало бути пріоритетним завданням наших педагогів. Й справа не лише в тому, що термін «навчально-виховний процес» Міністерством освіти і науки «успішно» замінено терміном «освітній процес» (хоча й це має значення!). Адже виховання, як у «навчально-виховному процесі», так і в «освітньому процесі», продовжує мати автономний, безсистемний характер, а його якість базується на кількісних, в основному, формальних показниках. Воно не відіграє в розбудові демократичного процесу випереджувальну роль, не запобігає соціальній деградації й диференціації, та не сприяє самоорганізації й особистій ініціативності, і водночас, моральності та відповідальності молодого покоління. Освітній процес сьогодні — це два паралельних світи: світ навчання й світ виховання. Як результат, в сучасному молодіжному середовищі спостерігається зростання відчуженості, байдужості, відчуття незатребуваності й покинутості, дисбалансу між конкурентно-спроможністю й психологічним благополуччям особистості в суспільстві, тяжіння до мінімізації зусиль і максимальності «кайфу», тілесної насолоди й зручностей тощо. Звісно, пояснюється це багатьма причинами: і політичною нестабільністю, і соціально-економічною кризою, і війною, і відсутністю чітко визначених ідеологічних орієнтирів, принципів та змісту моралі, які сприяли б консолідації народу України, розбудові правової держави й громадянського суспільства, і «свободою безвідповідальності» наших засобів масової інформації, і деформацією взаємовідносин тощо. Кожна з них може стати предметом окремого аналізу. Але нас, у контексті означеної проблеми, турбує інше — чи є в цьому частина провини нашої освіти, яка б мала спрямовувати молоду людину на досягнення максимального розквіту духовних, інтелектуальних і фізичних можливостей?

Безперечно, коли йдеться про виховання ініціативної, відповідалної та успішної людини, то воно має здійснюватись усіма соціальними інститутами — сім'єю, освітніми закладами різних рівнів, громадськими організаціями, засобами масової інформації, церквою тощо. Але чи не основну скрипку в цьому «ансамблі», крім сім'ї, має відігравати освіта. З давніх часів відомо, що освіта — це не просто ретрансляція знань, а складний процес передачі суспільством молодому поколінню соціального досвіду з метою підготовки його до активної участі в суспільному житті. «Якщо освіта формує світорозуміння, знання законів світобудови, то виховання формує його світогляд, тобто відношення людини до світу» [2, с. 219]. Іншими словами, освіта — це «навчання пізнанню чогось», а виховання — «навчання певним способом жити». В українській етнопедагогіці «виховати» означає уберегти дитину від зла, а «виховання» тлумачать як процес оброни від зла протягом життя. Навчання й освіта, здобуті знання є засобами виховання й самовиховання, тобто виховання є їх внутрішньою сутністю. «Навчання, — пояснював В. О. Сухомлинський, — це лише одна із пелюсток тієї квітки, що називається вихованням у широкому розумінні цього поняття...» [3, с. 13]. Виховання, — був переконаний на власному життєвому досвіді Антуан де Сент-Екзюпері, — має пріоритет над освітою, адже саме воно творить людину. Історичний досвід свідчить: взаємозв'язок виховання й навчання має бути центральною проблемою системної педагогічної діяльності. Адже тут йдеться про розвиток двох основних площин духовного світу людини — її здібності пізнавати світ шляхом освоєння накопичених до неї в історії науки знань і її здатності оцінювати усе суще (у тому числі себе), вибудовувати у власній свідомості певну ієрархічну систему цінностей. Тобто освіта — це складний процес синергії навчання і виховання, який нерозривно пов'язаний, принаймні з трьома сферами культури: пізнавальною, аксіологічно-регулятивною та художньою. Однак при першому наближенні до змісту нашої освіти неважко помітити, що будується він переважно, на основі лише однієї з цих сфер — пізнавальної, а ще точніше її компетентнісної матриці. Школа, будь-який навчальний заклад виконують сьогодні функцію «фабрики» молодих людей, які володіють певним набором компетентностей. Над вихованням розпочинають, як правило,

здумуватися лише тоді, коли трапляється якась неприємність. Більшість бачить виховний процес як засіб підвищення успішності учнів та мету боротьби із правопорушеннями. Тобто діємо за принципом «пожежної машини». Горить — розпочинаємо діяти. Невипадково сьогодні з'являється немало «скороспілих експертів», які пропонують «декомунізувати школу», «назавжди забувши про поділ освітнього процесу» на «навчальний» і «виховний». «У школі,— на думку таких «євронізованих» реформаторів,— повинно бути створено таке середовище, у якому кожен його елемент впливає на формування людини. Без усіляких планів виховної роботи, конкурсів, виховних годин та інших «мероприятій»...» [4].

Якщо бути до кінця чесним, то сучасна освіта справді залишається в міцних обіймах логоцентричної класичної моделі, яка ефективно задовольняла потреби капіталістичного виробництва. Правда, це вже *деформована класична модель*. Адже у свій «чарівний час» класична модель була нерозривно пов'язана з релігійним вихованням, яке передбачало формування відповідного світогляду та ціннісно-моральних і правових регуляторів, що в комплексі визначали життєву компетентність людини. Довгий час ця модель дійсно забезпечувала гармонію навчання і виховання. Але вже на початку ХХ століття науково-технічна революція обумовила лавиноподібне зростання обсягу наукових знань, їх спеціалізацію і швидке «старіння». В результаті посилилась роль прикладних наук та їх орієнтація на потреби виробництва. Ці процеси радикально вплинули на зміст освіти. Різко збільшилась кількість навчальних предметів, що відтворювали зміст тих чи інших наук. Спроби втиснути їх у навчальні плани спричинили необхідність перерозподілу годин між предметами, що нерідко, здійснювалось за рахунок скорочення предметів гуманітарного циклу, а відповідно — і зменшення виховного потенціалу змісту освіти. Якийсь час, незважаючи на ці процеси, вектори навчання і виховання у вітчизняній освіті «утримувались паралельними» за рахунок жорстко регламентованої системи комуністичного виховання, а з втратою цілісності ідеології й ціннісної визначеності в суспільстві вони почали «розбігатись». До того ж, подальше перенасичення навчальних програм і підручників новими науковими досягненнями різко збільшило в змісті освіти обсяги вузькоспеціалізованих знань. Пов'язані з обмеженими сферами й

видами діяльності, вони нерідко швидко втрачали цінність і виявлялися непотрібними ні в житті, ні в професійній діяльності більшості учнів або студентів вже після закінчення навчання, залишаючись мертвим баластом.

Намагання осучаснити зміст освіти за рахунок вузькоспеціалізованих знань обумовило хронічне відставання цього змісту від розвитку життя й науки, оскільки такі знання виявлялися застарілими ще до закінчення школи або університету. Відсутність орієнтації на цілісне бачення науки, її внутрішньої архітекtonіки і світоглядного потенціалу спричинило продукування, за виразом Едгара Морена, президента Асоціації складного мислення, не конструювання «добре облаштованої голови», а голови, наповненої численними знаннями, яка не володіє «загальною здатністю ставити і вирішувати проблеми» і не вміє оперувати «принципами організації і синтезу знань» [5, с. 23]. Звісно, на цій основі неможливе когнітивне мистецтво пізнання — мистецтво думати глобально — для того, щоб вирішувати локальні проблеми. Звідси — безліч знань-поглядів, замкнених на індивіда, на його суб'єктивність, на його «правду». У суспільстві, словами Платона, починаємо спостерігати переважаючі не «філо-софічності», а «філо-доксичності», що не сприймається як «неправда», «нісенітниця», а лише як своя «правда»... «Істини» тут не доводяться, а просто технічно подаються як повідомлення, приписи, рецепти, які латентно скеровують людину на виконання тих чи інших завдань [6, с. 125].

Зрозуміло, що цей процес, збіднюючи світоглядний складник освіти, не міг вплинути певним чином на виховну частину навчального процесу. Парадоксально, але така безоглядна орієнтація на сцієнтизацію змісту насправді була й залишається дуже далекою від прогресування науковості. Технократичні підходи, що відзначаються відсутністю цілісного бачення науки та її внутрішньої архітекtonіки, не дають змоги не лише узагальненого розуміння людиною світу й себе у ньому, але й уміння певним чином упорядковувати й свідомо гармонізувати свої взаємовідносини з природою та іншими людьми, займати відповідну життєву позицію.

Як відомо, в науці жодна спеціалізація неможлива без універсалізації, і навпаки. А це означає, що зміст освіти має відображати

різні предметні галузі сучасної науки, включаючи природничі науки та науки про людину й суспільство. Але реалізувати це слід не шляхом екстенсивного розвитку змісту освіти, а на основі міждисциплінарних форм систематизації знань. Будь-яка вузькоспеціалізована підготовка не може бути ефективною, якщо вона не узгоджується з підготовкою загальноосвітньою. Абсолютизація ролі спеціалізації неминуче призводить до перетворення людини лише на якусь функцію, простий засіб, інструмент її здійснення і, навпаки, абсолютизація універсалізації веде до вироблення в людини верхоглядства, дилетантизму, депрофесіоналізації. Органічне поєднання спеціалізації та універсалізації освіти потребує виокремлення у її змісті таких елементів або форм, які є універсальними, загальнообов'язковими (тобто необхідними у всіх видах життєдіяльності й за будь-яких умов), і таких, що мають лише вузько функціональне призначення, тобто необхідні лише в якомусь окремому виді діяльності. Якщо перші з них складають «ядро» освіти, є її базовим компонентом, то другі можуть змінюватись, постійно оновлюватись залежно від майбутньої професії, регіональних особливостей або профілю подальшого навчання.

Але світоглядно та аксіологічно запліднений підхід освітнього процесу — лише одна сторона медалі, яка є, так би мовити, його загальним дискурсом. Основною причиною усіх проблем, пов'язаних з вихованням учнівської і студентської молоді, як вже було зазначено, є розірваність навчального і виховного процесів. Раніше паралельні лінії освіченості та культурного розвитку сьогодні розбігаються, а навчання (в його нинішніх формах) далеко не завжди веде до вихованості й інтелігентності, як це було прийнято вважати в культурно-історичній школі Л. Виготського. Філософські основи навчально-виховного процесу, у якому донедавна панували принципи пріоритетності людини як особистості, свободи вибору цінностей, реалізації можливостей саморозвитку, незважаючи на красиві декларації чиновників від освіти, поступово руйнуються. Навіть в контексті Болонського процесу розрив між навчанням і вихованням загрожує збільшуватися. Виховний тренд ледь проглядається і в алгоритмі Нової української школи.

Поряд з цим, як відомо, в педагогіці з давніх-давен вважається постулатом те, що в освіті панує *єдиний навчально-виховний процес*, а такі вузлові поняття, як навчання і виховання, тісно

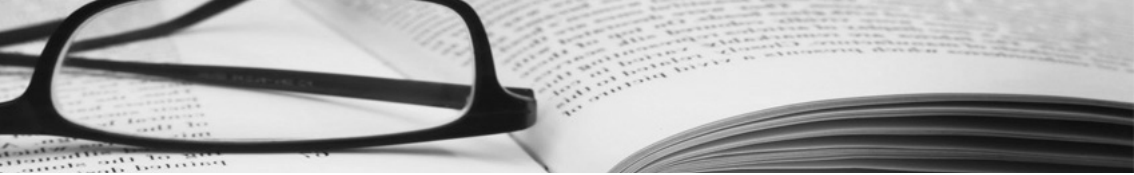

пов'язані між собою. Звідси, в живій педагогічній практиці ця «пов'язаність» отримує нерідко ще й таке звучання: «виховання — одна із функцій навчання». Педагоги традиційно переконані: навчаючи, ми виховуємо, а решта — це функції сім'ї, куратора, методиста з виховної роботи, церкви, різноманітних громадських організацій тощо. Подібні уявлення про цілісність навчально-виховного процесу є однією із причин «розбігання» ліній навчання і виховання молодого покоління. Цим же пояснюється «мудрествування» експертів щодо «декомунізації школи». Чому? Тому що цілісність тут розуміється не як *глибинна інтеграція, а як сумарна величина*. Важливо пам'ятати, що навчання далеко не завжди виховує, але зробити його виховуючим можна, спираючись на синергетичний підхід в його організації.

Навчання і виховання хоча й взаємопов'язані, але відносно самостійні процеси. У зв'язку з цим, недостатньо чітка диференціація цих понять веде не лише до малопродуктивних дискусій, утопічних проектів виховної роботи, а й обумовлює зашореність педагогічної діяльності, знижує її ефективність. Важливо усвідомити, що навчання органічно пов'язане з обсягом тих необхідних для життя знань, вмінь і навичок, якими ми озброюємо молоде покоління в школі та університеті. Воно має справу із скінченними величинами. Я. А. Каменський порівнював навчання з годинниковим механізмом, який працює чітко й точно, тобто технологічно й одноманітно.

Але людський досвід вміщує, крім *кінцевих знань*, ще й систему *безмежних знань*, з якими має справу виховання. Особистість, яка є об'єктом виховання, має необмежену відкритість для встановлення довільних зв'язків з усім оточуючим її світом, що не замикається на освіті. Виховання пов'язане з розвитком цілісної особистості, з її самопізнанням, самовдосконаленням, самореалізацією, тобто з *безмежністю*. Адже розвиток особистості неможливо обмежити сталими, визначеними рамками.

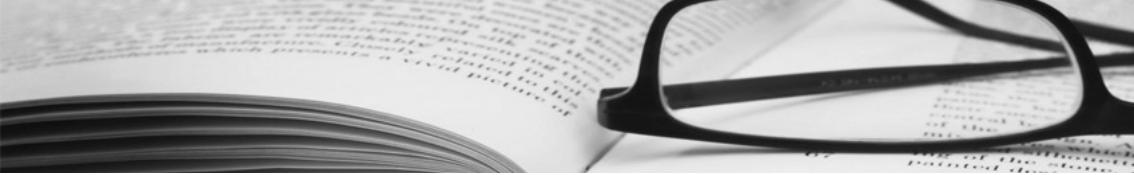
З дитинства людина — суб'єкт власного особистісного розвитку. Й суб'єктом цього процесу вона стає ще задовго до того, як піде до школи. Першим, хто ставить її в позицію суб'єкта, є сім'я. Здійснюється це через включення дитини в організовану життєдіяльність, відношення між людьми, з навколишнім середовищем, які стимулюють її включення в процес самопізнання й

самореалізації. Продовжує цю естафету школа, система освіти. Але школа — це «замкнений», за своєю суттю, організм. Те, що є в ній відкритим, безмежним (особистість викладача, учня), усіяко обмежується програмами, стандартами, вимушеною дисципліною. Тобто будь-який навчальний заклад є *об'єктивно лінійною системою*, достатньо жорсткою, яку регулюють згори традиційним стилем управління. І, навпаки, виховання — *нелінійна*, певною мірою самоорганізована система. Вона виходить за межі навчального закладу, вміщує у своїй структурі освоюване педагогами й учнями різнобарвне навколишнє середовище.

Таким чином, людина формується як особистість, як індивідуальність у цьому середовищі, відчуває на собі його постійний вплив, нерідко далеко не позитивний. У цьому середовищі багато негативних явищ, які привертають увагу та викликають допитливість. У цій ситуації виховна система навчального закладу вступає в конкуренцію з яскравим, різнобарвним середовищем з його пограничними моральними й «ультрасучасними» цінностями, де далеко не завжди вона перемагає. Метою виховної системи будь-якого навчального закладу, ґрунтуючись на виховному ресурсі освітнього процесу, є завдання максимально доповнити його, розширити уявлення вихованців про навколишній світ, «окультуривши» його, допомогти їм через їхній власний досвід сформуванню позитивне ставлення до нього, що можливе лише одним шляхом — перетворити різнобарвний навколишній простір (економічний, політичний, культурний, освітній тощо) на *виховний*, який може забезпечити синергію навчання і виховання. Для цього важливо визначити його найістотніші компоненти, їх зв'язки, вписати ці компоненти в структуру діяльності молоді, що зробить виховний простір важливим чинником її особистісного розвитку. Не випадково А. С. Макаренко, у результаті своєї багатогранної виховної діяльності, дійшов до висновку: «З усім складним світом навколишньої дійсності дитина входить у безкінечне число відносин, кожні з яких неодмінно розвиваються, переплітаються з іншими відносинами, ускладнюються фізичним і моральним зростанням самої дитини... Увесь цей «хаос» не піддається, начебто, ніякому обліку, проте він створює в кожен даний момент певні зміни в особистості дитини. Спрямувати цей розвиток і керувати ним — завдання вихователя...» [7, с. 14].

Отже, виховання великий педагог розглядає як адекватне спеціально організоване «*едукативне середовище*» — середовище, у якому молода людина хоче й може успішно реалізувати себе, своє прагнення до змістовного, соціального й особистісно значущого життя. Тобто йдеться, у певному розумінні, про культивування давньогрецького *світоглядного ідеалу «пайдейї»*, який поєднував виховання, навчання, включеність людини у весь комплекс культури й природи, і лише через цю включеність «виходив» на її освіченість.

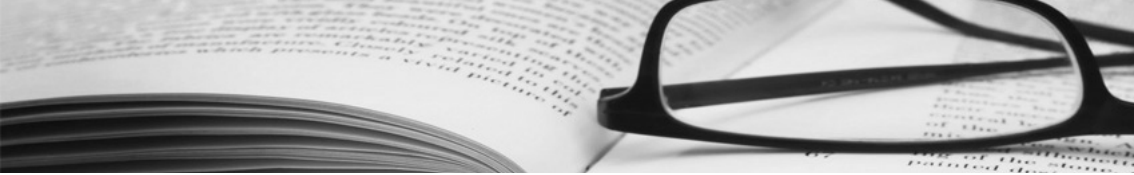
Розвиваючи погляди А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, С. Т. Шацького та інших педагогів з їх ідеями «шкіл у середовищі», «шкіл у природі», визначальними в сучасній педагогіці виховання мають стати принципи розвитку системи різноманітних відносин молоді людини, які виникають у спеціально організованій діяльності та спілкуванні. Виховне середовище слід створювати, відпрацьовувати механізми включення молоді у «великий світ», робити цей світ за її допомоги змістовнішим, цікавішим та досконалішим. У вирішенні цього завдання можливий лише один підхід — синергетичний. Ігноруючи його, ми обов'язково скотимося до традиційних адміністративних методів управління (планування, організація, облік, контроль, звіти тощо), що обов'язково обумовить якщо не протестні настрої серед молоді, то формальне пристосування до запропонованої системи. У школі (у будь-якому закладі освіти) можуть ефективно функціонувати й розвиватися виховні системи, у яких безпосередньо задіяно адміністративний ресурс. Але керівні органи лише мають створити умови, сприятливі для формування виховного простору і його розвитку, доклавши зусиль для зміцнення матеріальної бази освітньо-виховного закладу, мобілізації зусиль ЗМІ у висвітленні позитивного досвіду, здійснення відповідної підготовки педагогічних кадрів для цієї діяльності тощо.

Виховна система закладу освіти має гармонійно поєднувати методи і форми організації навчання з визначеною ним концепцією виховання. Для цього важливо перетворити школяра (студента) з об'єкта на суб'єкт власного навчання й навчання інших. Адже відомо, що діти з раннього віку намагаються вчити інших (свої іграшки, тварин). Цю потребу в грі, потребу бачити себе «педагогом» важливо використовувати під час організації

групової діяльності як в навчальному процесі (робота в малих групах, креативні технології навчання, інтерактивні дискусії тощо), так і в різноманітних видах і формах позанавчальної роботи. Такий підхід дає змогу не лише ставити вихованця в позицію лідера, навчати лідерству та виявляти його природні інтереси і здібності, а й закласти фундамент мистецтва соціальної адаптації й самооцінки. Впровадження суб'єктивної-вчинкової парадигми через систему навчального процесу, включеність в життя місцевих громад, розвиток молодіжних ініціатив, об'єднань, волонтерських рухів дає можливість не лише формувати інноваційну культуру молоді і виховувати її готовність до діяльності в умовах біфуркацій та невизначеності, а й формувати психологічну готовність до громадської участі, навичок життя в громадянському суспільстві. Саме на такій основі можна досягнути просту як світ істину, сформульовану членом Римського клубу, головою правління світового консорціуму університетів Гаррі Дейкобсом: «В освіті: найважливіше не цінність інформації, а цінність самих цінностей».

Звісно, реалізація такого роду стратегії навчально-виховного процесу за умов режиму із загостренням та соціально-економічних трансформацій суспільства, нелегка справа. Сьогодні відчувається явний дефіцит серйозної філософії освіти і якісно нових педагогічних методологій, спроможних подолати наявну демаркацію навчання і виховання. Потрібен масштабний прорив до якісно нових загально педагогічних позицій, вихід навчання і виховання на рівень глибинних системних проектів на зразок *амерологічної педагогіки (αμερής, «амер» з грецької, «родовий атом»), яка має «розробляти принципи, правила, прийоми виховання і навчання людини всебічному використанню нею сізігічної раціональності»* [8, с. 132] або свідомої гармонізації відношення «людина ↔ світ». Амерологічна педагогіка, спираючись на всю сукупність світоглядних дисциплін, могла б стати загальнометодологічною основою усіх наявних і потенційно можливих методик адекватної життєтворчості людини, не лише адаптації її до будь-яких нових, близьких до хаосу екстремальних і форсмажорних ситуацій, а й вмінню оптимальної поведінки в пограничних ситуаціях. Лише на цій основі може постати нова модель істинно креативної людини, що вміє швидко пристосовуватися до будь-яких змін,

є гнучкою, здатною працювати більш ніж в одній професійній позиції, зберігаючи самовладання в умовах невизначеності аж до повного хаосу й абсолютної неясності, здатною екстраполювати ідеї із однієї сфери в іншу, а найголовніше — бути моральною та нести відповідальність за свої дії.

Важливо, що амерологічна педагогіка не заперечує традиційні освітні імперативи, там де вони є ефективними (наприклад, у стабільних ситуаціях). Вона виявляє свою універсальність і конструктивність у тих випадках, у яких класичні методології й методики виявляються безпомічними й безплідними. Тобто в ситуаціях режиму із загостренням, властивими сучасному глобалізованому світу і які потребують холистично-нелінійного мислення та нетипових рішень. До того ж амерологічний алгоритм передбачає не лише гармонійне відношення із світом, вміння ставити й вирішувати конкретні завдання в умовах нестійких ситуацій, а й одночасно долати обмежений професіоналізм («професійний ідіотизм»).

Але в будь-якій ситуації в освітньому процесі чи не найважливішу роль має відігравати *педагог*. Він має бути вихователем незалежно від того, яку дисципліну викладає і в якій науковій сфері працює. Бути прикладом креативності, інтелігентності й професійної гідності. Сьогодні важливо навчати молоду людину не лише володіти загальною здібністю ставити й вирішувати проблеми, оперувати принципами організації, які б давали змогу «зв'язувати» знання та надавати їм смисл, а й перетворювати їх на *життєву мудрість*, яка б стала когнітивною експертизою всіх її фундаментальних життєвих практик. Майстерно об'єднавши об'єктивний чинник (якість освіти і виховання) та суб'єктивний (талант, здібності людини), педагог здійснює процес «коучингу», сприяючи досягненню вершин професіоналізму й життєвого успіху («акме»).

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017, № 38–39.
2. Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории. *Синергетическая парадигма. Синергетика образования*. Москва: Прогресс-традиция, 2017.

3. Сухомлинський В.О. Школа радості. *Вибр. тв.*: У 5 т. Т. 3. Київ, 1977.
4. Соловей Михайло. Виховна робота: чи відбудеться реальна «демократизація в школі»? URL: / ua / searching? search = llog. Search & tasko search & author = 1639.
5. Morin E. La tete bien Faite. *Repenser la Reformer la pensee*. Paris. Editions du Senil, 1999.
6. Саух П.Ю. Сучасна освіта: портрет без прикрас: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012.
7. Макаренко А.С. Книга для родителей. *Пед.соч.*: в 8 т. Т. 5. Москва, 1984.
8. Кизима В. Образование как сизигический процесс. *Наукові і освітянські методології і практики*. Київ: ЦГО України, 2004.

